

आकृती ८.१

प्रस्तावना :

सार्वजनिक वित्तव्यवहार ही अभ्यासशाखा अर्थशास्त्राच्या जुन्या शाखांपैकी एक असून यात अर्थव्यवस्थेतील शासनाच्या भूमिका आणि कार्यावर प्रकाश टाकला जातो. शासन म्हणजे विशिष्ट प्रदेशातील विविध कार्ये पार पाडण्यासाठी नागरिकांनी निर्माण केलेली औपचारिक किंवा अनौपचारिक संस्था होय. परकीय आक्रमणापासून संरक्षण, खाजगी मालमत्तेचे संरक्षण, रोजगार निर्मिती, अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था राखणे, आरोग्य, शिक्षण अशा सामाजिक गरजांची तरतूद करणे वगैरे कार्ये शासनाकडे सोपवली जातात.

या कार्यांचे वर्गीकरण असे करता येते.

- १) **सक्तीची कार्ये :** परकीय आक्रमणापासून संरक्षण अंतर्गत कायदा व सुव्यवस्था राखणे इत्यादी शासनाची सक्तीची कार्ये आहेत.
- २) **ऐच्छिक कार्ये :** शिक्षण व आरोग्य सेवांची तरतूद, निवृत्ती वेतन आणि इतर कल्याणकारी सामाजिक सुरक्षा, उपाय योजनांची तरतूद इत्यादी ही शासनाची ऐच्छिक कार्ये आहेत.

शोधा पाहू!

शासनाच्या वरील कार्याव्यतिरिक्त इतर सक्तीची कार्ये आणि ऐच्छिक कार्ये शोधा.

सार्वजनिक वित्त व्यवहाराचे अर्थ व स्वरूप

वर उल्लेख केलेली कार्ये पुरेशा प्रमाणात आणि कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी कोणत्याही शासनाला विविध मार्गांनी मिळणाऱ्या निधीची आवश्यकता असते. 'सार्वजनिक वित्तव्यवहार' ही संकल्पना 'सार्वजनिक' आणि 'वित्त व्यवहार' या दोन शब्दांचे मिश्रण आहे. 'सार्वजनिक' हे समुचित नाव एखाद्या प्रशासकीय भूभागात राहणाऱ्या व्यक्ती समूहासाठी संबोधले जाते. 'वित्त व्यवहार' म्हणजे सोप्या शब्दांत 'उत्पन्न' आणि 'खर्च' होय. अशा प्रकारे 'सार्वजनिक वित्त व्यवहार' म्हणजे केंद्र, राज्य व स्थानिक शासनाच्या उत्पन्न आणि खर्चाच्या तत्वांचा अभ्यास होय. हा अभ्यास अर्थशास्त्रातील 'सार्वजनिक वित्त व्यवहार' या शाखेत केला जातो.

सार्वजनिक वित्त व्यवहारांच्या व्याख्या :

विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी 'सार्वजनिक वित्त व्यवहाराच्या' व्याख्या आपापल्या परीने केलेल्या आहेत. यांपैकी काही व्याख्यांचा अभ्यास करू या.

- १) **ह्यू डॅल्टन यांच्या मते :** "सार्वजनिक वित्त व्यवहार हा अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांच्या सीमारेषेवर असलेल्या विषयांपैकी एक विषय आहे. सार्वजनिक वित्त व्यवहार सार्वजनिक अधिपत्याखालील उत्पन्न व खर्चाशी आणि एक दुसऱ्यामधील समायोजनाशी संबंधित आहे."

शासनाच्या कार्यांचा अभ्यास राज्यशास्त्रातही केला जात असल्यामुळे सार्वजनिक वित्त व्यवहार हा राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचाही एक भाग आहे.

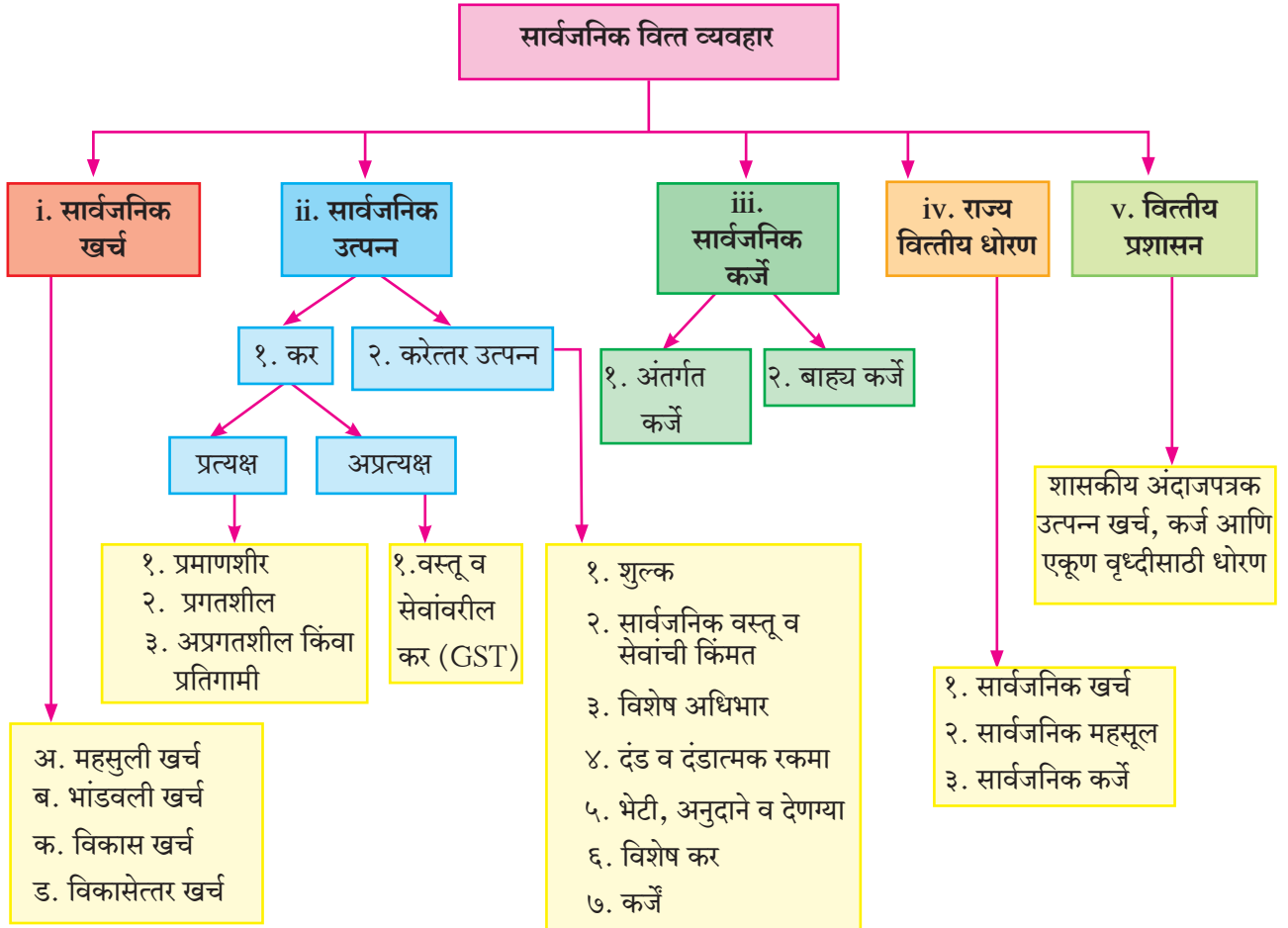
- २) **प्रा. फिंडले शिराज यांच्या मते :** "सार्वजनिक सत्तेचा निधी खर्च करणे व निधी उभारणे याबाबतच्या तत्वांचा अभ्यास म्हणजे सार्वजनिक वित्त व्यवहार होय."

सार्वजनिक वित्त व्यवहार व खाजगी वित्त व्यवहार यांतील फरक :

अ.क्र.	फरकाचे मुद्दे	सार्वजनिक वित्त व्यवहार	खाजगी वित्त व्यवहार
१.	उद्दिष्ट्ये	समाजाला महत्तम लाभ मिळवून देणे.	स्वहिताची पूर्तता करणे.
२.	खर्चाचे निर्धारण	शासन सर्वप्रथम आपल्या खर्चाची पातळी आणि खर्चाचे भिन्न भिन्न मार्ग निश्चित करते.	व्यक्ती प्रथम आपले वैयक्तिक उत्पन्न, विचारात घेते आणि खर्चाचे मार्ग निश्चित करते.
३.	पत स्थिती	शासनाची बाजारपेठेतील पत मोठ्या प्रमाणावर असते.	खाजगी व्यक्तीची पत मर्यादित असते.
४.	चलन छापण्याचा अधिकार	भारतीय रिझर्व्ह बँकेद्वारे चलनाची छपाई केली जाते.	खाजगी व्यक्तीला तसा अधिकार नाही.
५.	वित्त व्यवहारातील लवचिकता	सार्वजनिक वित्त व्यवहार अधिक लवचीक असतात.	खाजगी वित्त व्यवहारात फारसे बदल करण्यास वाव नसतो.
६.	अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	सार्वजनिक वित्त व्यवहाराचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर प्रचंड प्रभाव पडतो.	खाजगी वित्त व्यवहाराचा राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर नगण्य परिणाम होतो.

सार्वजनिक वित्तव्यवहार :

आकृती ८.२ च्या आधारे सार्वजनिक वित्त व्यवहारांतील प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे दाखविले जातात.

आकृती ८.२ च्या आधारे पुढीलप्रमाणे स्पष्टीकरण करता येईल

१) सार्वजनिक खर्च (Public Expenditure) :

सार्वजनिक खर्च म्हणजे केंद्रशासन, राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांनी नागरिकांचे संरक्षण, त्यांच्या सामुहिक गरजांची पूर्ती आणि लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक कल्याणासाठी केलेला खर्च म्हणजे सार्वजनिक खर्च होय.

विसाव्या शतकापर्यंत बहुसंख्य देशांनी निर्हस्तक्षेपाचे धोरण स्विकारले होते. या धोरणांतर्गत शासनाच्या कार्यशक्तीच्या कार्यापर्यंत मर्यादित होती. परंतु आधुनिक शासन केवळ संरक्षण आणि नागरी प्रशासन अशी सक्तीची कार्ये करतात असे नाही, तर आपल्या देशात आर्थिक व सामाजिक विकासाचा प्रसार करण्यासाठीही ऐच्छिक कार्ये करत असतात. त्यामुळे अलीकडील काळात सर्व खर्चात सातत्याने वाढ होत आहे म्हणून सार्वजनिक वित्त व्यवहारात खर्चाचा अभ्यास हा महत्त्वपूर्ण भाग आहे.

सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण :

निरनिराळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी भिन्न भिन्न आधारावर सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण केलेले आहे. सार्वजनिक खर्चाच्या काही महत्त्वपूर्ण प्रकारांचा आता आपण अभ्यास करू या.

अ) महसुली खर्च : महसुली खर्च हा सर्वसाधारणपणे शासकीय खात्यांवर आणि विविध सेवांवर केला जातो. हा खर्च नियमितपणे उद्भवतो. उदा., शासनाचा प्रशासकीय खर्च, शासकीय कर्मचाऱ्यांचे पगार व भत्ते, निवृत्ती वेतन, वैद्यकीय सेवा आणि सार्वजनिक आरोग्यांचा खर्च इत्यादी.

ब) भांडवली खर्च : भांडवली खर्च म्हणजे देशाच्या वृद्धी व विकासासाठी नव्याने केला जाणारा खर्च होय. उदा., विविध विकास प्रकल्पांतील मोठ्या गुंतवणूका, शासकीय कर्जाची परतफेड, राज्य शासन व शासकीय कंपन्यांना दिलेले कर्ज इत्यादी भांडवली खर्चाची उदाहरणे आहेत.

क) विकासात्मक खर्च : विकासात्मक खर्च हा उत्पादक स्वरूपाचा असतो. ज्या खर्चांमुळे रोजगार निर्मिती, उत्पादन वाढ, किंमतस्थैर्य इत्यादी बदल घडून वाढ होते. त्याला विकासात्मक खर्च असे म्हणतात. उदा., आरोग्य शिक्षण, औद्योगिक विकास, सामाजिक कल्याण, संशोधन आणि विकास यांवरील खर्च इत्यादी.

ड) विकासेतर खर्च : शासनाच्या ज्या खर्चांमुळे देशात कोणताही प्रत्यक्ष उत्पादक परिणाम होत नाही, त्याला

विकासेतर किंवा बिगर विकास खर्च असे म्हणतात. उदा., प्रशासकीय खर्च, युद्ध खर्च इत्यादी हे खर्च अनुत्पादक स्वरूपाचे असतात.

तुम्हांला माहीत आहे का ?

स्वातंत्र्योत्तर काळातील सार्वजनिक खर्चाच्या

प्रवृत्ती

अ. क्र.	वर्ष	एकूण खर्च (कोटी ₹)
१	१९९१-१९९२	७२,३१७
२	२००१-०२	३,६२,४५०
३	२००५-०६	५,०६,१२३
४	२००९-१०	१०,२४,४८७
५	२०१५-१६	११,९५,०२५
६	२०१६-१७	१३,७४,२०३
७	२०१७-१८	१४,३५,२३३
८	२०१८-१९	१७,२९,६८२

स्रोत : संबंधित वर्षातील भारत सरकारचा आर्थिक पाहणी अहवाल २०१८-२०१९

वर दिलेल्या कोष्टकानुसार स्वातंत्र्योत्तर काळातील १९९१-९२ पासून काही निवडक वर्षांतील सार्वजनिक खर्चातील प्रवृत्ती दाखवली आहे. या निरीक्षणावरून स्पष्ट होते की, एकूण सार्वजनिक खर्चात फार मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

शासनाच्या सार्वजनिक खर्चात वाढ होण्याची कारणे :

भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या एकूण सार्वजनिक खर्चात वाढ होताना दिसून येते काही महत्त्वाच्या कारणांचा अभ्यास करू या.

१) शासनाच्या कार्यात वाढ : या अगोदर वर उल्लेख केल्याप्रमाणे देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाकरिता आधुनिक शासन अनेक कार्ये पार पाडत असते. शिक्षण प्रसार, सार्वजनिक आरोग्य, सार्वजनिक बांधकाम, मनोरंजन, समाजकल्याणकारी योजना इत्यादी बाबींचा या कार्यात समावेश होतो. यावरून असे आढळून येते की, शासन सातत्याने नवनवीन कार्ये स्वीकारत आहे आणि जुनी कार्ये अधिक कार्यक्षमतेने मोठ्या प्रमाणावर पार पाडत आहे. यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होते.

- २) **लोकसंख्येची वेगाने होणारी वाढ** : भारतासारख्या विकसनशील देशाची लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे. इ.स. २०११ च्या जनगणनेनुसार ती लोकसंख्या १२१.०२ कोटी इतकी होती. परिणामी, वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी शासनाला अधिक खर्च करावा लागतो.
- ३) **वाढते शहरीकरण** : वाढते शहरीकरण ही सध्याची जागतिक स्थिती आहे. यामुळे पाणीपुरवठा, रस्ते, ऊर्जा, शाळा व महाविद्यालये, सार्वजनिक वाहतूक, स्वच्छता इत्यादींवरील शासनाच्या खर्चात वाढ होते.
- ४) **संरक्षण खर्चात वाढ** : आधुनिक काळात अस्थिर व असमंजस आंतरराष्ट्रीय संबंधांमुळे युद्ध नसतानाही संरक्षण खर्च वाढत असतो.
- ५) **लोकशाही शासन पद्धतीचा प्रसार** : जगातील बहुसंख्य देशांमध्ये लोकशाही शासन पद्धती आहे. नियमित निवडणुका व इतर बाबींमुळे लोकशाही शासनपद्धती खर्चीक ठरते. त्यामुळे शासनाच्या एकूण खर्चात सतत वाढ होत जाते.
- ६) **भाववाद** : एखाद्या खाजगी व्यक्तीप्रमाणेच आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी शासनाला बाजारातून वस्तू व सेवांची खरेदी करावी लागते. सर्वसाधारणपणे किंमतवाढीची प्रवृत्ती दिसून येते, त्यामुळे शासनाला वाढीव खर्च करावा लागतो.
- ७) **औद्योगिक विकास** : औद्योगिक विकासामुळे अर्थव्यवस्थेत उत्पादनवाढ, रोजगारवाढ व एकूण वृद्धी घडून येते. म्हणून औद्योगिक विकासासाठी शासन मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करते. त्यात विविध योजना आणि कार्यक्रमांवर खर्च करते. परिणामी, एकूण खर्चात वाढ होते.
- ८) **आपत्ती व्यवस्थापन** : अलीकडील काळात भूकंप, पूर, वादळे, सामाजिक अशांतता, अशा नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती वारंवार घडून येताना दिसत आहेत. त्यामुळे शासनाला आपत्ती व्यवस्थापनावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. परिणामी, एकूण खर्चात वाढ होते.
- आधुनिक शासन कल्याणकारी राज्यासाठी कार्य करते. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होणे अपरिहार्य आहे.

शोधा पाहू!

वर दिलेल्या कारणांव्यतिरिक्त सार्वजनिक खर्चातील वाढीची इतर कारणे शोधा.

शोधा पाहू!

शासनाच्या महत्त्वाच्या समाज कल्याणकारी योजना

II) सार्वजनिक उत्पन्न :

विविध स्रोतांद्वारे शासनाला मिळणारे एकूण उत्पन्न म्हणजे सार्वजनिक उत्पन्न होय. अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात जे स्थान उत्पादनाचे आहे तेच स्थान सार्वजनिक वित्त व्यवहारात सार्वजनिक उत्पन्नाचे आहे. अशा प्रकारे सार्वजनिक उत्पन्नाची गरज सार्वजनिक खर्चामुळे निर्माण होते.

सार्वजनिक उत्पन्नाचे स्रोत पुढीलप्रमाणे आहेत :

- अ) कर उत्पन्न ब) करेतर उत्पन्न

अ) कर (Tax) :

- कराची व्याख्या – प्रा.टॉसिंग यांच्या मते, “शासनाकडून लागू केलेले इतर आकार आणि कर यांमधील फरकाचा मुख्य गाभा असा की, करदाता आणि शासन यांच्यात थेट लाभाचा व परताव्याचा अभाव असतो.”
- प्रा- सेलिग्नन यांच्या मते, “कोणत्याही विशेष लाभाच्या प्राप्तीशिवाय व्यक्तीने शासनाला दिलेले सक्तीचे देणे म्हणजे कर होय.”

कराची खालील वैशिष्ट्ये दिसून येतात :

- कर हे शासनाला द्यावयाचे सक्तीचे देणे असते. ज्या नागरिकांवर कर लागू होतो त्यांनी ते देणे कायदेशीररीत्या बंधनकारक ठरते. कर हा सरकारी उत्पन्नाचा मोठा स्रोत आहे. जर एखाद्या व्यक्तीने कर दिला नाही तर शासन त्या व्यक्तीला शिक्षा करू शकते.
- समाजाच्या सामाजिक हितासाठी शासनाला करावा लागणारा खर्च भागविण्यासाठी करदात्याकडून कर घेतला जातो.
- कराच्या मोबदल्यात कोणत्याही करदात्याला शासनाकडून कोणताही थेट आणि प्रमाणशीर लाभ किंवा सेवा घेण्याचा अधिकार नसतो.

४) कर उत्पन्न, मालमत्ता किंवा वस्तूवर व सेवांवर लागू केला जातो.

तुम्हांला माहीत हवे!

कराची तत्वे :

आधुनिक अर्थशास्त्राचे जनक अँडम स्मिथ यांनी कराची खालील चार तत्वे सांगितलेली आहेत.

- १) समता किंवा समानतेचे तत्त्व : प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या देयक्षमतेनुसार शासनाला कर द्यावा, असे स्मिथ यांनी सुचविलेले आहे. याचा अर्थ गरिबांच्या तुलनेत श्रीमंतांनी अधिक कर द्यावा.
- २) निश्चिततेचे तत्त्व : स्मिथ यांच्या मते, करदात्याला आपल्याला किती कर कोणत्या वेळी, कोणत्या स्वरूपात शासनाला द्यावयाचा आहे याचे पूर्वज्ञान असले पाहिजे. कारण असे की, निश्चित करामुळे करदात्याला कराचा भार वाटत नाही. हे तत्त्व भारतीय करव्यवस्थेत प्रतिबिंबित झालेले आढळते.
- ३) सोयीस्करतेचे तत्त्व : या तत्वानुसार प्रत्येक करदात्याला जास्तीतजास्त सोयीस्कर वेळी व सोयीस्कर पद्धतीने कर लागू केला जावा.
- ४) काटकसरीचे तत्त्व : या तत्वानुसार करवसुलीचा खर्च किमान असला पाहिजे. जर करवसुलीपैकी अधिकाधिक भाग करवसुलीसाठीच खर्च होत असेल तर तो कर आदर्श मानला जात नाही.

कराचे प्रकार :

कराचे मुख्य दोन प्रकार सांगता येतात त्याचा सविस्तर अभ्यास करूया.

१) प्रत्यक्ष कर २) अप्रत्यक्ष कर

१) **प्रत्यक्ष कर** : हा कर करदात्याच्या उत्पन्न आणि संपत्तीवर दिला जातो. ज्या व्यक्तीवर हा कर लागू होतो, त्याच व्यक्तीवर कराचा भार पडतो. करदात्याला कराचा भार इतरांवर हस्तांतरित करता येत नाही. त्यामुळे प्रत्यक्ष कराचा **कराघात** व **करभार** एकाचा व्यक्तीवर पडतो. उदा., वैयक्तिक उत्पन्न कर, संपत्ती कर इत्यादी.

२) **अप्रत्यक्ष कर** : हा कर वस्तू व सेवांवर लागू केला जातो. एखाद्या वस्तू किंवा सेवेच्या उत्पादन किंवा खरेदी-विक्रीच्या वेळी हा कर दिला जातो. अप्रत्यक्ष कराचा भार

करदात्याकडून इतर व्यक्ती किंवा व्यक्तींना हस्तांतरित केला जाऊ शकतो. म्हणून कराघात आणि करभार निरनिराळ्या घटकांवर पडतो. उदा., भारतात नव्याने लागू केलेला जवळजवळ सर्व अप्रत्यक्ष कराऐवजी वस्तू व सेवा कर (GST), कस्टम ड्युटी होय.

तुम्हांला माहीत आहे का?

कराच्या कायद्यानुसार प्रत्यक्ष कराचे वर्गीकरण तीन गटांत केले जाते.

- १) **प्रमाणशीर कर** : व्यक्तीच्या उत्पन्नावर जेव्हा एकाच दराने कर आकारणी केली जाते, तेव्हा त्यास प्रमाणशीर कर असे म्हणतात.
- २) **प्रगतिशील कर** : व्यक्तीच्या उत्पन्नवाढीच्या प्रमाणात जेव्हा कराचे दरही वाढत असतात तेव्हा त्यास प्रगतिशील कर असे म्हणतात. भारतात अशी प्रगतिशील कर रचना प्रचलित आहे.
- ३) **प्रतिगामी कर** : यात जसजसे उत्पन्न वाढत जाते, तसतसे कराचे दर कमी होतात.

ब) करेतर उत्पन्नाचे स्रोत :

प्रशासन, व्यापारी उपक्रम, देणग्या आणि अनुदाने इत्यादींद्वारे मिळालेल्या सार्वजनिक उत्पन्नाला करेतर उत्पन्न असे म्हणतात. हे स्रोत करापेक्षा भिन्न आहेत. याविषयी थोडक्यात माहिती पाहू या.

१) **शुल्क (fees)** : कर कोणत्याही मोबदल्याविना सक्तीने द्यावा लागतो, तर शुल्क हे शासनाने पुरवलेल्या सेवेबद्दल दिले जाते. उदा., शैक्षणिक शुल्क, नोंदणी शुल्क इत्यादी.

२) **सार्वजनिक वस्तू व सेवांच्या किमती (Prices)** : आधुनिक शासन आपल्या नागरीकांना विविध वस्तू व सेवांची विक्री करते. अशा वस्तू व सेवांचा लोकांनी शासनाला दिलेला मोबदला म्हणजे किंमत होय. उदा., रेल्वे भाडे, टपाल सेवा इत्यादी.

३) **विशेष अधिभार** : शासनाने विशिष्ट भागातील रहिवाशांना दिलेल्या विशेष सुविधांबद्दल नागरीकांनी दिलेला मोबदला म्हणजे विशेष अधिभार होय. उदा., ज्या विशिष्ट भागातील रहिवाशांना स्थानिक स्वराज्य संस्था रस्ते,

ऊर्जा, पाणीपुरवठा इत्यादी विशेष सुविधा पुरवल्याबद्दल कर लागू करू शकतात.

४) **दंड व दंडात्मक रकमा** : देशातील कायदे व नियम मोडणाऱ्या लोकांवर शासन दंड आकारते. हा दंड आकारण्याचे उद्दिष्ट उत्पन्न कमविणे नसून लोकांना शासनाचे नियम तोडण्यापासून परावृत्त करणे, हे आहे. उदा., वाहतुकीचे नियम मोडल्याबद्दल होणारा दंड.

५) **भेटी, अनुदाने व देणग्या** : शासनाला आपल्या नागरिकांकडून व इतरांकडून भेटीद्वारे उत्पन्न मिळू शकते. त्या व्यतिरिक्त शासनाला विदेशी शासन व संस्थांकडून सर्वसाधारण किंवा विशिष्ट हेतूसाठी अनुदाने मिळू शकतात. भारतासारख्या विकसनशील देशात विदेशी साहाय्य हा विकासासाठीचा एक महत्त्वपूर्ण स्रोत झाला आहे. हा उत्पन्नाचा स्रोत अनिश्चित स्वरूपाचा आहे.

६) **विशेष कर** : ज्या वस्तूंचा उपभोग नागरिकांच्या आरोग्य आणि हितासाठी बाधक ठरतो अशा वस्तूंवर हा कर लागू केला जातो. दंडाप्रमाणेच या कराचे उद्दिष्ट उत्पन्न मिळविण्याचे नसून लोकांनी अहितकारक वस्तूंच्या उपभोगापासून परावृत्त व्हावे हे असते. उदा., मद्य, अफू आणि इतर अमली पदार्थांवरील कर इत्यादी.

७) **कर्ज** : शासनाला लोकांकडून ठेवी, कर्जरोखे इत्यादी माध्यमांतून कर्ज घेता येते. याशिवाय विदेशी शासन आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक इत्यादी संस्थांतून कर्ज मिळवू शकते. आधुनिक काळात 'कर्ज', हा शासनाचा अधिकाधिक उत्पन्नाचा स्रोत बनत आहे.

तुम्हांला माहीत आहे का ?

वस्तू आणि सेवा कर (GST)

भारतात वस्तू आणि सेवा कर १ जुलै २०१७ पासून अमलात आला आहे. हा कर वित्तीय उत्तरदायित्व आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापनाच्या अंमलबजावणी कायद्यावरील केळकर कृती समितीने जुलै २००४ मध्ये सुचविला होता. भारतीय राज्यघटनेतील १०१ वी घटना दुरुस्ती सुधारणा कायदा २०१६ अन्वये वस्तू व सेवा कर परिषद स्थापण्याची तरतूद केली गेली. या परिषदेत केंद्रीय अर्थमंत्री, महसूल राज्यमंत्री आणि प्रत्येक राज्याचे अर्थमंत्री यांचा समावेश

असतो. या परिषदेला वस्तू आणि सेवा कर दर, सूट आणि किमान पातळी इत्यादींबाबत शिफारशी करण्याचा अधिकार आहे.

वस्तू निर्माण किंवा विक्री यावर एकाच टप्प्यात लागू केल्या जाणाऱ्या उत्पादन शुल्क किंवा विक्री करापेक्षा वस्तू व सेवा कर वेगळा आहे. देशभरात वस्तू आणि सेवांवरील तो एक व्यापक कर आहे. केंद्र आणि राज्य शासनाच्या पुढील कराऐवजी वस्तू आणि सेवा कर लागू केला गेला. केंद्रीय उत्पादन शुल्क, सेवा कर, अतिरिक्त सीमा शुल्क, राज्यांचा मूल्यवर्धित कर, प्रवेश कर, करमणूक कर इत्यादी.

अपेक्षित उत्पन्नाच्या त्रुटीसाठी सेवा कर (CGST) : देशांतर्गत वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यावर केंद्र सरकारने आकारलेला कर म्हणजे केंद्रीय वस्तू व सेवा कर होय.

राज्य वस्तू व सेवा कर (SGST) : वस्तू आणि सेवांचा उपभोग घेतल्यामुळे राज्य सरकारला मिळणारा कर म्हणजे राज्य वस्तू व सेवा कर होय. हा कर वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनावर आकारला जात नाही.

एकत्रित वस्तू व सेवा कर (IGST) : हा कर IGST कायद्यामुळे सर्व आंतरराज्य वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यावर लागू केला जातो.

नुकसान भरपाई कर : राज्य शासनाच्या अपेक्षित उत्पन्नातील त्रुटीच्या भरपाईसाठी असणारा नुकसान भरपाई कर.

वस्तू आणि सेवा करांचे अपेक्षित लाभ :

- यामुळे भारताची एकात्म सामाईक राष्ट्रीय बाजारपेठ निर्माण होण्यास मदत होईल.
- यामुळे विदेशी गुंतवणुकीला आणि मेक इन इंडिया चळवळीला चालना मिळेल.
- यामुळे कराचे दर, प्रक्रिया आणि कायदे यांच्यात सुसूत्रीकरण होण्यास मदत होईल.
- यामुळे निर्यात आणि वस्तू निर्माण क्रियेला चालना मिळेल.
- देशातील एकूण गुंतवणूक स्थितीत सुधारणा होईल.

- देशातील करव्यवस्था सुलभ होण्यास मदत होईल.
- वस्तूची अंतिम किंमत कमी होण्यास मदत होईल.
- या करामुळे औद्योगिक क्षेत्राला चालना मिळेल.
- वस्तू आणि सेवा करामुळे अधिक रोजगार निर्मिती आणि अधिक वित्तीय संसाधनांची निर्मिती होऊन दारिद्र्य निर्मूलनास मदत होईल.

मात्र वस्तू आणि सेवा करांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन इतक्या अल्पावधीत करणे शक्य नाही.

वस्तू व सेवा करपावतीचा नमुना

BILL No. :	13147	DATE :	27/12/2019
TABLE No. :	30	TIME :	08:11:59 PM
STAFF :	MUJI	PAX :	6
ITEM NAME	QTY	RATE	AMOUNT
WED TO SUNDAY V	6	595.00	3570.00
BLUE LAGOON MOC	1	115.00	115.00
THANDAI COOLER	1	140.00	140.00
MANGO DELIGHT M	1	125.00	125.00
SUB TOTAL			3950.00
CGST @2.50 %			98.75
SGST @2.50 %			98.75
TOTAL			4148.00
			3570.00
VAT No. :	27115279743V		
GST IN :	27AAXFM3502E128		
COEST SIGN	AUTHORISED SIGNATORY		

iii) सार्वजनिक कर्जे :

जसे वैयक्तिक पातळीवर कर्जाची गरज असते तशीच सरकारसाठी कर्ज उभारणे सर्वसाधारण कृती असते. कारण सरकारी खर्च सर्वसाधारणपणे सरकारी महसुलापेक्षा जास्त असतो. म्हणून सार्वजनिक कर्ज धोरणात कर्ज उभारणे ही महत्त्वाची भूमिका सरकारला करावी लागते.

सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार :

सार्वजनिक कर्जाचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.

- १) **अंतर्गत कर्ज** : जेव्हा सरकार देशातील नागरिक, बँका, मध्यवर्ती बँका, वित्तीय संस्था, औद्योगिक क्षेत्र इत्यादींकडून कर्ज घेतात. तेव्हा त्यास अंतर्गत कर्ज म्हणून ओळखले जाते.
- २) **बाह्य कर्ज** : जेव्हा सरकार परकीय देशांतील सरकार, परदेशी बँका किंवा संस्था, आंतरराष्ट्रीय संस्था जसे नाणेनिधी, जागतिक बँक इत्यादींकडून कर्ज घेते ते बाह्य

कर्ज म्हणून ओळखले जाते.

तक्ता क्र.८.१ यात अंतर्गत कर्ज व बाह्य कर्ज यांतील फरक दाखविला आहे.

तक्ता क्र.८.१

अ. क्र.	अंतर्गत कर्ज	बाह्य कर्ज
१	देशाच्या अंतर्गत अर्थव्यवस्थेत उभारले जाते.	देशाबाहेरील अर्थव्यवस्थेतून उभारले जाते.
२	हे ऐच्छिक किंवा सक्तीच्या स्वरूपात असते.	ऐच्छिक स्वरूपाचे असते.
३	हे देशी चलनात असते.	हे परकीय चलनात असते.
४	व्यवस्थापनासाठी कमी गुंतागुंतीचे.	व्यवस्थापनासाठी अधिक गुंतागुंतीचे

हे करून पहा!

खालील विधानांचे वर्गीकरण अंतर्गत कर्ज व बाह्य कर्ज यांत करू या.

- १) शासन आपल्या नागरिकांना रोख्यांची विक्री करते.
- २) पाणी पुरवठ्याच्या तरतुदीसाठी शासन जागतिक बँकेकडून कर्ज घेते.
- ३) व्यापारी बँकेकडून शासन पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी कर्ज घेते.
- ४) मुंबईच्या मेट्रो ट्रेन प्रकल्पासाठी भारत सरकार जागतिक बँकेकडून कर्ज घेते.

iv) राज्य वित्तीय धोरण :

राज्य वित्तीय धोरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे नियंत्रण करण्यासाठी आणि प्रभाव पाडण्यासाठी ज्याद्वारे शासन आपल्या खर्च पातळीत आणि करदरात बदल करते असे साधन होय.

हे धोरण सार्वजनिक खर्च आणि सार्वजनिक उत्पन्नाशी निगडित आहे. थोडक्यात शासनाने राबविलेले वित्तीय धोरण म्हणजे राज्य वित्तीय धोरण होय.

v) वित्तीय प्रशासन :

“शासनाच्या उत्पन्न खर्च आणि कर्जाची सुरळीत आणि कार्यक्षम अंमलबजावणी म्हणजेच वित्तीय प्रशासन होय.”

एकंदरीत सर्वसमावेशक वृद्धी आणि स्थिरतेसाठी अंदाजपत्रकांची तयारी व अंमलबजावणी समाविष्ट असते.

शासकीय अंदाजपत्रक :

अर्थसंकल्प हे वित्तीय प्रशासनाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. ज्यामुळे राज्याचे सर्व आर्थिक व्यवहार नियंत्रित केले जातात. आगामी आर्थिक वर्षातील अपेक्षित प्राप्ती आणि नियोजित खर्चाचे वित्तीय विवरण म्हणजे अंदाजपत्रक होय. भारतात १ एप्रिल ते ३१ मार्च या कालावधीचे एक आर्थिक वर्ष असते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ११२ अंतर्गत शासकीय अंदाजपत्रकाची तरतूद आहे. भारत सरकारच्या प्रत्येक अंदाजपत्रकात सात अंदाजपत्रकीय दस्तऐवजांद्वारे सार्वजनिक वित्त व्यवहाराच्या तपशिलाचे वर्णन केले जाते.

अंदाजपत्रक हा शब्द (Budget) फ्रेंच भाषेतील 'Bougette' पासून आला आहे. याचा अर्थ पिशवी किंवा पाकीट असा होतो, ज्यात सरकारच्या आर्थिक धोरणांविषयीचा तपशील असतो. ह्या सर्व आर्थिक योजना किंवा वित्तीय धोरणे सरकारी महसूल आणि सरकारी खर्चाच्या स्वरूपात असते.

तुम्हांला माहीत आहे का ?

भारतीय राज्यघटनेत अंदाजपत्रक (Budget) ही संज्ञा नसून, “वार्षिक आर्थिक विवरण” असे म्हटले जाते.

महसुली व भांडवली अंदाजपत्रक :

- १) अंदाजपत्रकातील तरतुदींचे महसुली व
- २) भांडवली अंदाजपत्रक असे वर्गीकरण केले जाते.
- १) **महसूली अंदाजपत्रक :** महसुली अंदाजपत्रकात महसुली उत्पन्न आणि महसुली खर्चाचा समावेश होतो. महसुली प्राप्तीचे विभाजन कर आणि करेतर उत्पन्नात होते. कर उत्पन्नात उत्पन्न कर, कंपनी कर इत्यादी करांचा समावेश होतो. महसुली खर्चात करेतर उत्पन्नात कर्जावरील व्याज, गुंतवणुकीवरील लाभांश, राज्यांना दिलेली अनुदाने व साहाय्य इत्यादींचा समावेश होतो.
- २) **भांडवली अंदाजपत्रक :** भांडवली अंदाजपत्रकात भांडवली उत्पन्न व भांडवली खर्च मांडलेले असतात. शासनाचे भांडवली उत्पन्न म्हणजे मध्यवर्ती बँका आणि लोकांकडून घेतलेली कर्जे, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाच्या समभागाची विक्री करून मिळालेले उत्पन्न,

विदेशी शासन आणि संस्थांकडून मिळालेली कर्जे, विशेष ठेवी इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.

भांडवली खर्चात शासनाच्या विकासप्रकल्पातील खर्च, गुंतवणुका, राज्य शासनाला, शासकीय कंपन्या, महामंडळे आणि इतर घटकांना दिलेली कर्जे इत्यादींचा समावेश होतो.

याशिवाय सामाजिक आणि सामुदायिक विकासावरील खर्च, संरक्षण आणि सर्वसाधारण सेवांवरील खर्च इत्यादींचा यात समावेश होतो.

अंदाजपत्रकाचे प्रकार :

अर्थव्यवस्थेच्या बदलत्या गरजांनुसार सार्वजनिक खर्च आणि उत्पन्नाच्या अंदाजपत्रकीय तरतुदीही निरनिराळ्या पातळीत असणे गरजेचे असते. त्यानुसार शासकीय अंदाजपत्रकाचे तीन प्रकार पडतात.

- १) समतोल अंदाजपत्रक
- २) शिलकीचे अंदाजपत्रक
- ३) तुटीचे अंदाजपत्रक

१) **समतोल अंदाजपत्रक :** ज्या अंदाजपत्रकात सरकारचे अंदाजे महसुली उत्पन्न आणि सरकारचा महसुली खर्च या दोन्ही बाबी समान असतात त्याला समतोल अंदाजपत्रक असे म्हणतात. म्हणजेच, सरकारी महसूल = सरकारी खर्च. समतोल अंदाजपत्रकाची संकल्पना अँडम स्मिथ यांसारख्या सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी प्रतिपादन केली आहे. या अंदाजपत्रकाचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम तटस्थ असल्याचे मानले जाते. म्हणून त्यांनी हे अंदाजपत्रक सर्वोत्तम मानले.

मात्र, आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते समतोल अंदाजपत्रकाचे धोरण अर्थव्यवस्थेसाठी नेहमीच योग्य ठरू शकणार नाही. आधुनिक शासन कल्याणकारी संस्था असते. म्हणून खर्चाची पातळी उत्पन्न पातळीच्या प्रमाणात ठेवणे शक्य नसते.

२) **शिलकीचे अंदाजपत्रक :** ज्या अंदाजपत्रकात शासनाची अंदाजे प्राप्ती शासनाच्या अंदाजित खर्चपेक्षा अधिक असते, तेव्हा त्याला शिलकीचे अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

अपेक्षित सरकारी प्राप्ती > अंदाजित सरकारी खर्च

आर्थिक तेजीच्या कालखंडात शिलकीचे अंदाजपत्रक उपयुक्त ठरू शकते. आर्थिक तेजीच्या काळात रोजगार पातळी जरी जास्त असली तरी त्याचबरोबर किंमतवाढीची प्रवृत्ती अधिक असते. विशेषतः कमी अधिक प्रमाणात स्थिर उत्पन्न असणाऱ्या लोकांच्या हितासाठी याचे नियंत्रण करण्याची आवश्यकता असते.

अर्थव्यवस्थेतील प्रभावी मागणीची पातळी घटवून किंमतवाढीवर नियंत्रण ठेवता येते. यासाठी करात वाढ करून शासकीय उत्पन्नात वाढ घडवून लोकांची खरेदी शक्ती कमी करता येते. अंतिमतः परिणामकारक मागणी कमी होऊन किंमतपातळी खालच्या दिशेने बदलू लागेल आणि भाववाढीची परिस्थिती नियंत्रणात येईल.

मात्र, तेजीव्यतिरीक्त इतर परिस्थितीत शिलकीचे अंदाजपत्रक वापरले जाऊ नये. कारण त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत बेरोजगारी आणि कमी पातळीतील उत्पादन स्थिती निर्माण होईल.

३) तुटीचे अंदाजपत्रक : जेव्हा सरकारची अपेक्षित प्राप्ती अंदाजित सरकारी खर्चापेक्षा कमी असते तेव्हा त्याला तुटीचे अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

अपेक्षित “सरकारी प्राप्ती < अंदाजित सरकारी खर्च = तुटीचे अंदाजपत्रक”

मंदीच्या काळात तुटीचे अंदाजपत्रक उपयुक्त ठरू शकते. आर्थिक मंदीच्या काळात सर्व आर्थिक व्यवहार कमी पातळीत होत असतात. त्यामुळे बेरोजगारी निर्माण होते. याचे नियंत्रण करण्यासाठी कर्ज व तुटीच्या अर्थभरण्याद्वारे शासकीय खर्चात वाढ केली जाते. यामुळे वस्तू व सेवांची प्रभावी मागणी आणि रोजगारात वाढ

होईल आणि त्यातून पुढील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळेल. आधुनिक काळात तुटीचे अंदाजपत्रक हे शासनाचे सर्वसाधारणपणे राबवले जाणारे धोरण आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशांनी आर्थिक विकासासाठी तुटीच्या अंदाजपत्रकाचा मार्ग सातत्याने अनुसरला आहे.

अंदाजपत्रकाचे महत्त्व :

केंद्रीय अंदाजपत्रक महत्त्वाचे असते. कारण अनेक मार्गांनी त्याचा लोकांवर आणि एकूण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होत असतो. कोणत्याही अंदाजपत्रकात कर हा सर्वाधिक रोचक असा भाग असतो. करामुळे उद्योगाचे आणि व्यक्तीचे भवितव्य निश्चित होते. अंदाजपत्रकात मांडलेल्या करांच्या दरावर करदात्यांचा खर्च योग्य उत्पन्नपातळीवर अवलंबून असतो. संरक्षण, प्रशासन, पायाभूत सुविधा, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा अशा विविध क्षेत्रावरील शासकीय खर्चाचा नागरिकांच्या जीवनावर आणि एकूण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो. कारण देशाच्या आर्थिक धोरणाचे माध्यम म्हणून शासन त्याचा वापर करत असते.

सरकारच्या अंदाजपत्रकाच्या कृतीमुळे देशातील उत्पादन अंदाजपत्रकीय उत्पन्नाचा आकार आणि वितरण त्याचबरोबर मानवी व भौतिक संसाधनांच्या उपभोगांवर परिणाम होतो.

अंदाजपत्रकाच्या माध्यमातून शासनाने घेतलेल्या निर्णयांचा परिणाम उत्पादन, एकूण उत्पन्न आणि उत्पन्नाचे वितरण, मानवी आणि भौतिक साधनसामग्रीचा वापर यावर घडून येतो.

यामुळे आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक वित्त व्यवहाराचे महत्त्व आणि व्याप्तीमध्ये गेल्या १०० वर्षात मोठ्या प्रमाणावर तफावत झालेली दिसून येते.

स्वाध्याय

प्र. १. योग्य पर्याय निवडा :

१) ऐच्छिक कार्यामध्ये पुढीलपैकी कार्ये येतात.

- अ) परकीय आक्रमणापासून संरक्षण
- ब) शिक्षण व आरोग्य सेवा
- क) सामाजिक सुरक्षा उपाययोजना
- ड) कर संकलन

पर्याय : १) ब, क

२) अ, ब, क

३) ब, क, ड

४) वरील सर्व

२) सरकारच्या अनिवार्य कार्यामध्ये पुढीलपैकी या कार्यांचा समावेश होतो.

- अ) रोजगार निर्मिती
- ब) अंतर्गत कायदा व सुव्यवस्था
- क) कल्याणकारी उपाययोजना
- ड) वस्तू व सेवांची निर्यात

- पर्याय : १) क, ड २) अ, ब
३) फक्त ब ४) अ, क, ड
- ३) खालीलपैकी या अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते सार्वजनिक वित्त व्यवहार हा अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र यांच्या सीमारेषेवर आहे.
अ) अँडम स्मिथ ब) आल्फ्रेड मार्शल
क) ह्यू डॅल्टन ड) प्रा. फिडले शिराज

- पर्याय : १) अ २) ब
३) क ४) ड
- ४) करेतर उत्पन्न मार्गाची/स्रोताची उदाहरणे पुढीलपैकी ही आहेत.
अ) प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर
ब) प्रत्यक्ष शुल्क
क) शुल्क आणि दंड
ड) विशेष कर

- पर्याय : १) ब, क २) अ, क
३) अ, ब, क, ड ४) क, ड
- ५) कोणत्याही शासनाच्या सार्वजनिक खर्चाची प्रवृत्ती ही खालीलप्रमाणे आहे.
अ) स्थिर ब) वाढता
क) घटता ड) बदलता (चढ-उतार)

- पर्याय : १) अ २) ब
३) क ४) ड
- ६) योग्य जोडीचा पर्याय निवडा :
अ	ब
i) प्रत्यक्ष कर	अ) करेतर उत्पन्न
ii) अप्रत्यक्ष कर	ब) चलनवाढ
iii) शुल्क व दंड	क) वस्तू व सेवा कर(GST)
iv) शिलकी अंदाजपत्रक	ड) व्यक्तिगत उत्पन्न कर
- अ) i - ड ii - क iii - ब iv - ड
ब) i - क ii - ड iii - अ iv - ब
क) i - ड ii - क iii - अ iv - ब
ड) i - अ ii - ब iii - क iv - ड

प्र. २. फरक स्पष्ट करा :

- सार्वजनिक वित्त व्यवहार आणि खाजगी वित्त व्यवहार
- अंतर्गत कर्ज आणि बाह्य कर्ज
- विकास खर्च आणि विकासेतर खर्च
- विशेष अधिभार आणि विशेष कर
- प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर

प्र. ३. खालील विधानांशी तुम्ही सहमत/असहमत आहात काय ते सकारण स्पष्ट करा :

- सक्तीचे कार्य हे शासनाचे एकमेव कार्य आहे.

- सरकारला शुल्क व दंड यांपासून मोठ्या प्रमाणावर महसूल मिळतो.
- वस्तू व सेवा (GST) कराने भारतातील जवळजवळ सर्व अप्रत्यक्ष करांची जागा घेतली.
- आधुनिक सरकार सार्वजनिक खर्चातील वाढीसाठी पुढाकार घेत नाही.
- खाजगी वित्त व्यवहारापेक्षा सार्वजनिक वित्त व्यवहार अधिक लवचीक असतात.

प्र. ४. खालील उतारा वाचून त्यावरील प्रश्नांची उत्तरे द्या :

लोकांचे वृद्धत्व, अनारोग्य, अपंगत्व आणि दारिद्र्य यांवरील उपाय म्हणून शासनाने नियमित रक्कम द्यावी ही सामाजिक सुरक्षेची पारंपरिक कल्पना आहे. ही कल्पना मुळातूनच बदलली गेली पाहिजे. लाभाध्याना धनादेश लिहून देण्याच्या पद्धतीपासून त्यांची काळजी घेण्यासाठी संस्थात्मक व्यवस्था करण्याकडे सामाजिक सुरक्षेत संकल्पनात्मक बदल व्हायला हवा. यामध्ये त्यांना बऱ्यापैकी स्वावलंबनाच्या दृष्टीने सक्षम करण्याचाही समावेश असला पाहिजे.

सामाजिक सुरक्षेच्या 'धनादेश लिहा' या प्रारूपाला श्रीमंत जगाच्या लोकसंख्या संक्रमणाच्या पर्याप्त अवस्थेचा वारसा लाभला आहे. लोकसंख्या संक्रमणाच्या अवस्थेत अर्थव्यवस्थेतील काम करणाऱ्या लोकांची काळजी घेण्यासाठी वसूल केले जाणारे कर पुरेशा प्रमाणात मिळू शकतील इतक्या प्रमाणात काम करणाऱ्या लोकांची संख्या असते. भारतासारख्या कमी श्रीमंत देशासाठी हे प्रारूप अनुकूल नाही. भारतातील लोकसंख्येचे वाढते आयुर्मान, वाढते शहरीकरण आणि त्यामुळे होणारे स्थलांतर यामुळे हे प्रारूप योग्य ठरत नाही. शहरीकरणांतर्गत सामाजिक सुरक्षा स्थितिशील समाजापेक्षा वेगळी असते.

प्रश्न :

- सामाजिक सुरक्षेची पारंपरिक कल्पना सांगा.
- या उताऱ्यात सामाजिक सुरक्षेत कोणता संकल्पनात्मक बदल सुचवण्यात आला आहे ?
- श्रीमंत जगातील सामाजिक सुरक्षेचा वारसा कोणता आहे ?
- भारताच्या कोणत्या वैशिष्ट्यामुळे सामाजिक सुरक्षेचे पारंपरिक प्रारूप अनुकूल ठरत नाही ?

प्र. ५. खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या :

- सरकारी अंदाजपत्रकाचे प्रकार आणि महत्त्व स्पष्ट करा.
- कराच्या तत्वाचे स्पष्टीकरण द्या.
- सरकारचे करेतर उत्पन्न स्रोत स्पष्ट करा.

प्र. ६. खालील प्रश्नांचे सविस्तर उत्तर लिहा :

- सार्वजनिक खर्चात वाढ होण्याकरीत कारणे स्पष्ट करा.

